

Співвідношення понять «народ» і «нація» в національному та міжнародному праві (в контексті українського націєтворення)

Аналіз міжнародно-правових актів, українського законодавства та наукової літератури свідчить про те, що єдиного розуміння та уніфікованого використання понять «народ», «нація», «національна меншина», «етнічна група» тощо на сьогодні не існує. Багато проблем виникає через їхній переклад з англійської мови, оскільки в аналогічні за звучанням терміни в англійській та українській мовах може вкладатись різний зміст. У цій статті ми зупинимося на проблемах тлумачення та термінологічної відповідності понять «народ» і «нація» в міжнародних і національних правових актах, а також спробуємо проаналізувати співвідношення цих понять у контексті становлення української держави (нації).

У західних джерелах поняття «nation», як правило, означає «державу», «політична нація», а термін «nationality», перш за все, – не національність (чому в англійській мові відповідає ethnicity), а державну належність. Пояснюється це тим, що відносно національної однорідності тут було досягнуто ще перед ХІХ століттям. У Східній же Європі національні відмінності підкреслювались і навіть деякою мірою плекались. Цією національною різноманітністю можна було легко виправдати ідею створення нової спільності людей, як, наприклад, «радянського народу» в СРСР.

Понятійна плутанина простежується вже на рівні термінів «нація» (nation) і «державу» (state). З одного боку, їх часто використовують як синоніми, наприклад, Ліга Націй була лігою держав, Організація Об'єднаних Націй є організацією держав. З другого боку, група вчених, зокрема В. Коннор, наполягає на тому, що «нація» і «державу» далекі від того, щоб бути синонімами.

Для В. Коннора нація – це «самопізнавальна» (self-aware), «самосвідома» (self-conscious), «самовиокремлювана етнічна група» (self-differentiating ethnic group), а націоналізм – це «самоідентифікація народу з нацією» [1].

Багато західних політологів стверджують, що державу (nation) може бути ліберальною, в якій поважаються права людини та існує верховенство права, і національною чи багатонаціональною [2], що, втім, також не виключає ні поваги до прав людини, ні верховенства права. Я. Крейчі та В. Велімський у своїй схемі виділяють «етнічну націю», основою якої є мова та поєднана з нею культура, і «політичну націю», що базується на окремій політичній одиниці (державі) [3]. Більшість науковців дійшла згоди, що обов'язковим чинником, який свідчить про ідентифікацію групи як нації, є національна самосвідомість мас.

У міжнародно-правових актах також фігурують терміни «народ», «нація», «державу». Зокрема, в обох Міжнародних пактах 1966 р. («Про громадянські та політичні права» і «Про економічні, соціальні та культурні права»), йдеться про право народів на самовизначення, однак це поняття не витлумачено. Той самий термін використовується в Декларації про надання незалежності колоніальним

країнам і народам 1960 р., інших міжнародно-правових актах. У проекті Декларації ООН щодо дискримінації корінних народів, зокрема, згадано про демілітаризацію земель і територій корінних народів, яка сприятиме мирові, взаєморозумінню та дружнім відносинам між державами (nations) та народами світу.

У Конституції України 1996 р. вжито терміни «Український народ», «українська нація», «національні меншини» та «корінні народи». В Преамбулі Основного Закону визначено, що «Український народ» – це громадяни України всіх національностей. Тут само розмежовано поняття «українська нація» та «Український народ», а саме: «спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення...». Отже, поняття «нація» і «народ» українським законодавцем співвідносяться як частина і ціле, видове і родове.

Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні за Конституцією є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Український народ є власником землі, її надр, атмосферного повітря, водних та інших природних ресурсів у межах території України. У текстах присяги народні депутати та Президент України зобов'язуються дбати про добробут Українського народу. До народу щорічно зобов'язаний звертатися Президент України тощо.

Таке використання термінів «народ» і «нація» в Конституції України не відповідає загальноприйнятому їх співвідношенню в міжнародному праві. Адже завдяки своїй національній культурі етнічна спільність людей утворює народ, який через сильне почуття єдності та солідарності, а також чітке усвідомлення національної ідентичності перетворюється на націю. Сформувавшись як політична спільність і створивши свою державу, нація перетворюється на політичну націю. Як пише Ернест Гелнер, «націоналізм виводить свою символіку зі здорового, джерельно чистого, сповненого сили життя селян – Volk, народу» [4]. Тільки після Французької революції народ почали ідентифікувати з нацією, раніше, як правило, це поняття означало тільки верхівку суспільства на протигагу простому люду [5]. У 1919 р. С. Петлюра писав, що за два роки український народ перетворився на націю. Тобто використання в Конституції України поняття «Український народ» у розумінні «політичної нації» не відповідає загальноприйнятому використанню терміна «народ».

Під час тривалої боротьби за незалежність України та націєтворення змінювались гасла від «Україна для українців» (М. Міхновський) до «Україна для громадян» (В. Липинський). Останній намагався покласти в основу української нації і держави неетнічний фундамент, за що йому закидали анахронізм. Як зазначає Ф. Сисин, русинська нація (українці) була винятком в термінах політичної лояльності вже в ранньомодерній Речі Посполитій: «Відсутність русинської держави піднесла “русинську націю” до об'єкта політичної лояльності» [6, 28]. І саме суспільна еліта й політична культура, як стверджує Ф.

Сисин, дали імпульс і стали ранньомодерною моделлю для модерного українського руху [6, 29].

В. Липинський убачав природною роль інтелігенції у створенні нації, яка полягала в посередництві між соціальними класами шляхом творчого розвитку культури і зміцнення відданості соціальним цінностям, що лежать в основі поваги до права [7]. Отже, вже на початку ХХ ст. в Україні поряд із культурними, соціальними і правовими аспектами сприймалась ідея націєтворення.

М. Камінський стверджує, що Україна, яка народилась у 1991 р., на подив цілого світу, відповідала громадянському (civic), а не етнічному (ethnic) визначенню держави [8]. Пояснює це автор тим, що не було іншого вибору в держави, яка простягалася від колись польської Галичини на заході до індустріального Донбасу з російським домінуванням на сході, і до Криму, півострова, на якому в минулому домінували татари. Таке твердження, вочевидь, спірне, оскільки переважна більшість населення УРСР в 20–30-х роках розмовляла українською мовою, навіть у Донецькому і Луганському регіонах більшість становлять українці. З другого боку, в сучасному світі є багато країн зі значно більшими територіями і багатьма національностями, які, однак, залишаються національними державами.

Статус України як, з одного боку, національної держави, а з другого, – багатонаціональної, полікультурної, було закріплено в її Конституції 1996 р. У Преамбулі дано визначення Українського народу як громадян України всіх національностей, тобто в основі такого тлумачення є елементи і громадянської, і етнічної нації [9]. Українська держава, яка постала у 1991 р., значною мірою була результатом національно-визвольного руху другої половини 80-х років ХХ ст. і відтворювала національну ідентичність через український державний прапор (синьо-жовтий), герб (тризуб) і державний гімн України. Ці споконвічні державні символи української незалежності сприйняли усі політичні сили, крім комуністів, однак навіть вони одноголосно підтримали Конституцію України 1996 р., яка проголошувала державний прапор, герб та гімн.

Поняття «Український народ», «українська нація», «корінні народи» та «національні меншини» використовуються також у ст. 10 (мовні права української нації, корінних народів та національних меншин в Україні), ст. 11 (національно-культурні проблеми української нації, корінних народів і національних меншин України), ст. 13 (право власності Українського народу), ст. 53 (право національних меншин на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства), ст. 54 (право народу на культурну спадщину) та інших статтях Основного Закону України.

Те, що поняття «Український народ» за Конституцією України є родовим щодо поняття «українська нація», підтверджує, зокрема, і стаття 11 Основного Закону, в якій ідеться про сприяння держави консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і

національних меншин України. У цій статті на рівні загальних засад вирішуються два питання. По-перше, конституційно визначено характер та основний зміст політики держави щодо української нації, яка за чисельністю є основою українського народу. Ця політика зумовлена реальними наслідками складного багатовікового історичного розвитку української нації в підневільному стані в складі різних держав. Природно, що після проголошення незалежності український етнос очікує від держави активних заходів щодо поступового розв'язання проблем національного відродження [10].

По-друге, у ст. 11 конституційно визначено також характер і мету політики держави щодо корінних народів і національних меншин. Ідеться про сприяння з боку держави розвитку їх «етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності». Цією статтею поняття «корінні народи» в українське право запроваджено вперше. Як правило, цей термін позначає категорію національних меншин, яка є самобутньою етнічною групою, що склалася історично і споконвіку проживає на території певної держави. Головна відмінність корінних народів та національних меншин, відповідно до Міжнародної конвенції Міжнародної Організації Праці 1989 р., полягає у наявності специфічних прав землевласності чи землекористування в тих регіонах, в яких корінні народи проживають.

Загалом проблема національних меншин є дуже актуальною для України, на території якої проживають понад 100 національностей. Традиції уважного ставлення до прав національних меншин в Україні мають глибоке коріння, починаючи від доби УНР. III Універсал Української Центральної Ради проголошував поряд з іншими правами і свободами можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами. Російському, єврейському, польському та іншим народам в Україні надавалась національно-персональна автономія для забезпечення права і свободи самоврядування в справах їхнього національного життя [11]. В IV Універсалі Української Центральної Ради проголошувалось: «в самостійній Українській Народній Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня» [12]. Йдеться про Закон Української Центральної Ради «Про національно-персональну автономію» від 9 січня 1918 року, який надавав кожній з націй, що населяли Україну, «право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію: тобто право на самостійне влаштування свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу...» [13]. Жодна європейська держава не мала на той час такого закону. Перший товариш секретаря з єврейських справ у розширеному Генеральному Секретаріаті М. Зільберфарб порівнював цей акт із діяннями Великої французької революції. В той час як остання проголошувала права людини, український закон проголошував права націй [14].

Коли Україна ввійшла до складу Радянського Союзу, ці великі здобутки української нації щодо дружніх відносин з усіма меншинами в Україні замовчувались, однак акцентувались ідеї єврейських погромів в Україні,

бандерівської загрози, національної нетерпимості для дискредитації ідеї українського націоналізму.

«Факти, однак, свідчать, що український національно-визвольний рух ніколи не пропонував досягти своїх цілей за рахунок чи всупереч неукраїнському населенню країни» [15]. Твердження про те, що українська національна ідея не спрацювала, звучали вже в роки незалежної України, однак фактично для її втілення нічого не було зроблено.

Результати референдуму 1 грудня 1991 р. засвідчили, що незалежність нашої держави підтримала більшість не тільки українців, а й росіян та представників інших національностей, які проживають в Україні. Після проголошення 24 серпня 1991 р. суверенітету України 1 листопада 1991 р. було прийнято Декларацію прав національностей України [16], а 25 червня 1992 р. – Закон України «Про національні меншини в Україні» [17], які імплементували норми міжнародно-правових актів із прав національних меншин, а в деяких аспектах і перевершили їх. Закон визначає національні меншини як групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою (ст. 3), а отже, не встановлено будь-яких критеріїв визначення меншин на кшталт розміру, тривалості проживання на території України тощо. Держава гарантує всім національним меншинам права на національну культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій тощо (ст. 6).

Попри наявність прогресивного законодавства щодо прав національних меншин в Україні, є проблеми з механізмами його реалізації. Наприклад, ст. 14 Закону України «Про національні меншини в Україні» встановлює, що національні громадські об'єднання мають право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах органів державної влади відповідно до Конституції України, законів про вибори народних депутатів України і депутатів місцевих Рад народних депутатів. Однак у законах про вибори цього права національних громадських об'єднань не передбачено, і жодна національна меншина не може звернутися до суду чи до законодавчої влади з цього приводу [18].

У грудні 1997 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про ратифікацію Рамкової конвенції про захист національних меншин», прийнятої у Страсбурзі 18 квітня 1995 р. Відповідно до ст. 14 цієї Конвенції було встановлено зобов'язання забезпечити особам, які належать до національних меншин, у районах, де вони традиційно або у значній кількості проживають, належні умови навчатися мови своєї меншини або навчатися цією мовою [19].

Отже, український термін «нація», як ми звикли використовувати його в розумінні «етнічної нації», не відповідає англійському термінові «nation», що має значення «політична нація», «держава». Відповідно, поняття «nation-building state» своїм еквівалентом має «держава, яка творить політичну націю». Згідно із тлумаченням поняття «Український народ» у Конституції України, можемо перефразувати «nation-building state» щодо України, як «держава, яка творить

Український народ як політичну націю нового типу». Однак таке використання терміна «народ», як уже зазначено, не відповідає загальноприйнятому в міжнародному праві співвідношенню понять «народ» і «нація».

Згідно з термінологією Основного Закону, саме через формування «Українського народу» Україна йде до створення політичної нації західного типу. Вочевидь, щоби уникнути термінологічної плутанини, варто було б вести мову про створення української політичної нації (Ukrainian nation), без чого Україна не зможе увійти до Європейського Співтовариства як рівноправна держава.

Чи створена на сьогодні в Україні політична нація і чи можемо стверджувати, що українська, за термінологією міжнародного права, титульна нація є довершеним фактом? З одного боку, для створення та уособлення з державою політичної нації необхідно, щоб національна мова стала державною, національна культура – офіційною, національні свята – державними, національні символи – державними тощо. На законодавчому рівні більшість цих питань врегульовано, хоч очевидно, що для того, щоб кожен громадянин України ідентифікував себе українцем, потрібно ще багато зусиль і самої держави, і громадян.

З другого боку, для великої частини українського етносу національна ідентифікація залишається проблемою. Це не дивно, оскільки століттями заперечували національну ідентичність українського народу, переслідували українську мову і національну культуру. Звісно, визнавали існування українських звичаїв, літератури українською мовою (це заперечити було неможливо), але «їх вважали чимось таким, що існує на етнографічному рівні, а культура освіченого суспільства – це, звичайно, російська культура. Українського ж інтелігента в Пітері чи в Білокам'яній називали не інакше, як “мазепинець”. Пізніше чіпляли ярлики “петлюрівця”, “бандерівця”» [18]. За таких умов, коли за національну свідомість людину фізично знищували, важко очікувати відродження української самосвідомості за п'ятнадцять років, хоч ознаки цього процесу очевидні.

Отже, в Україні паралельно йде формування як української політичної нації (за термінологією Конституції України – Українського народу), так і відродження української етнічної нації, яка є титульною нацією Української держави.

Примітки

1. Див.: Вулф К. Етнічний націоналізм: Аналіз і захист: Пер. з англ. // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 493.

2. Див.: Pilon G. P. The bloody flag: post-communist nationalism in Eastern Europe: spotlight on Romania. – New York, London: Transaction Publishers, 1992. – P. 3.

3. Крейчі Я., Велімський В. Етнічні та політичні нації в Європі: Пер. з англ. // Націоналізм: Антологія. – С. 489.

4. Гелнер Е. Нації та націоналізм: Пер. з англ. // Там само. – С. 309.

5. Smith A. D. Theories of Nationalism. – London and Southampton: Camelot Press Ltd., 1971. – P. 191.
6. Сисин Ф. Конструювання національних реконструкцій // Критика. – 2005. – Ч. 87–88. – С. 26–29.
7. Isajiw V. Civil Society in Ukraine: Toward a Systematic Approach // The Ukrainian Quarterly. – 2005. – LXI, No. 3.
8. Kaminski M. The Birth of Ukraine // The Wall Street Journal (Europe). – 13 Dec. 2004. – A. 17.
9. See: Nastych A. Nation Building and Minority Rights in Ukraine: Master's Thesis. – Budapest, 2000–2001. – P. 17.
10. Коментар до Конституції України. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: Ін-т законодавства ВРУ, 1998. – С. 44–45.
11. III Універсал Української Центральної Ради // Історія українського конституціоналізму (в документах): Міжнародний юридичний форум. – Гута-Синьогора, 1996.– С. 20.
12. IV Універсал Української Центральної Ради // Там само. – С. 23.
13. Закон Української Центральної Ради про національно-персональну автономію // Національні відносини в Україні у XX ст. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 71.
14. Див.: Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. – К.: Либідь, 1993. – С. 8.
15. Малиновская Е. Предупреждение межнациональных конфликтов – цель и средство государственного строительства на Украине: законодательная база и административная практика // Этнические и региональные конфликты в Евразии: В 3 кн. / Общая ред. А. Зверев, Б. Коппитерс, Д. Тренин. – М.: Изд-во «Весь мир», 1997. – Кн. 2. Россия, Украина, Белоруссия. – С. 115.
16. Декларація прав національностей України. 1 лист. 1991 р. // Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 474–475.
17. Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. // Там само.– С. 491–493.
18. Бекіров Н. Виступ на семінарі Верховної Ради України та Ради Європи «Законодавчий захист прав людини» 11.06.1999. – К., 1999. – С. 83.
19. Рамочная конвенция о защите национальных меньшин. 18 апр. 1995 г. // Международные акты о правах человека: Сборник документов. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 637.